

[ג] אהרן בלומלין

קורות חייו – משפחתו – רבותיו – בני דורו ותלמידיו –
תורתו שכתב ופעילותו הציבורית והרוחנית – דמותו הרוחנית

קורות חייו

עיר מגוריו העיקרית של אהרן בלומלין היתה קרימו (Krems) שבאוסטריה, ועל שמה הוא מכונה לעיתים מהר"ר אהרן מקרימש.¹ על פעילותו האינטלקטואלית אנו שומעים החל משנות התשעים של המאה ה-14. לפי עדות מהרי"ל שהה ר' אהרן בשנים הללו במחיצת שלום נוישטט בשיבתו שבווינר נוישטט, ואף הורה הלכה בפני רבו,² עם זאת לא ידוע, אם היתה זו ישיבת קבע או ישיבת ארעי.³ התייעוד העיקרי על פעילותו הוא מהעשור השני של המאה ה-15. מהרי"ל הפנה אליו שאלה, שאותה יש לתארך לסוף דצמבר 1414.⁴ שאלה זו הופנתה במקביל גם אל שלום נוישטט ויעקיל מאיגרא. גם מהרו"ך פנה אליו בשאלה לקרימו בשנת 1417/8.⁵ לאחר מותו (לא לפני שנת 1418) של יעקיל, שכינה באחרית ימיו כרכה של וינה,⁶ הוזמן ר' אהרן לעקור מקרימו לווינה ולמלא את מקומו. הזמנה זו לרבנות יש בה עניין מיוחד, שכן היא היחידה הידועה לנו מהמאה ה-15.

1 ש' שפיצר, 'תשובת רבינו אהרן מקרימו וכו'', מוריה ה'א-יב (תשל"ה), עמ' ו-ח. שמו השכיח הוא אהרן פלומיל, או אהרן בלומלין (למשל, ל"י, א, עמ' 28; שם, 146; שו"ת מהר"י מינץ, סימן טו; הלכות ומנהגי מהר"ש, סימן תסט; מנהגי מהרי"ל, הלכות חול המועד; שם, הלכות סוכה; שם, הלכות סעודה). השם פלומיל או בלומלין הוא שם אשה (למשל, הלכות ומנהגי מהר"ש, סימן שמא), ואולי הוא שם אמו (כהשערת S. Krauss, *Die Juden in Wiener Neustadt*, Wien-Leipzig 1920, p. 188, n. 224). פעמים רבות הוא נזכר כ"מהר"ר אהרן הקדוש" בגלל מותו בכלא במהלך גזירת וינה (להלן). כך מכנים אותו בעיקר איסרליין ומהרי"ל.

2 הלכות ומנהגי מהר"ש, סימן קצד; שו"ת מהרי"ל, סימנים סט, קסד; שם, סימן לח, עמ' לט; מנהגי מהרי"ל, הלכות חול המועד, ועוד. מהרי"ל שהה באוסטריה אחרי 1387 (=מות אביו) ולפני 1396 (=הידועה הראשונה על שובו למינץ, כדלהלן, עמ' 226).

3 M. Pollak, *Die Juden in Wiener Neustadt*, Wien 1927, p. 49. סבר בטעות, שגר שם בקביעות וששימש שם ברבנות לאחר מות ר' שלום. מתרוה"ד, סימן רמה עולה, שלא התגורר במקום ישיבת רבו בעודו בחיים. ר' שלום נפטר בשנת 1415 לערך, ואז ישב ר' אהרן בקרימו, כמבואר להלן.

4 שו"ת מהרי"ל, סימן צו. לתיארוכה עיין: להלן, עמ' 117-118.

5 שם, סימן קכח: "ועתה שלחתי לקרימו למהר"א ולמהר"ך". תיארוכה ועניינה של שאלה זו הוצגו לעיל, עמ' 28-29.

6 יעקיל מאיגר נזכר עוד כרכ בווינה בתעודה הנושאת את התאריך 8.III.1418: קונרד מוינסברג כותב אל "יעקלן, מייסטר בווינה" (H. Chone, 'Zur Geschichte der Juden in Zürich im 15. Jahrhundert', *ZGJD* 6 [1936], p. 210, n. 18).

האכסניה	הנמען	העניין הנידון
24. מוריה ז ח-י (תשל"ח), עמ' ו-י	נתן איגר	יין נסך
25. י"ש לנגה, קובץ לזכר ד' דיסני, י"ם תשכ"ט, עמ' סט-עא ²⁰¹	זלמן מבון	כתיבת שמות בגיטין ²⁰²
26. שם	בנימין כ"ץ	כתיבת שמות בגיטין
27. כ"י אוכספורד 805, דף 9א-ב	בנימין כ"ץ	כתיבת שמות בגיטין, ושליח גט שאינו יודע לקרוא.

אלו הן כפי הנראה מירב הידיעות שניתן לדלות על מהרו"ך. פגשנו, אם כן, בתלמיד חכם בעל עמדה, המשמש רב בקהילתו ונציגה בפני השלטונות. ראינו, כי בצידו פועלים רבנים נוספים בנירנברג, הגם שלפחות במקרה אחד עוררה התייבותו המתוכננת של רב שני ופתיחת ישיבה שנייה בעיר חשש מפני עימות, חשש שכפי הנראה התבררה. מעמדו הרשמי של מהרו"ך כרב קהילתי לא היה מוגדר כל צורכו. מצד אחד ראינו, כי עם מותו מתמנה תלמידו לרשת אותו. בשני המקרים מדובר בתושבים מקומיים, שגרו בעיר עוד קודם ש"נתמנו" (אם בכלל) לרבני הקהל. רק עם מותו של שמעון ז"ק מחפשת הקהילה רב מחוץ לנירנברג, כנראה מפני שלא נמצא תלמיד חכם מקומי בעל שיעור קומה מספיק. מצד אחר, לא זכה מהרו"ך לפטור ממס, על אף תביעתו מהקהילה. מהרו"ך מצטייר אפוא כרב קהילתי המשמש בתפקידו לא מכוח מינוי רשמי של הקהל, בוודאי לא כשכירו, אף שמשורת רב קהילתי היא כבר בגדר צורך. עוד ידובר בפרק השישי על כך, שמהרו"ך מייצג בכך את דור הביניים בהתפתחות הרבנות הקהילתית. לשם השוואה נפנה עתה לדמות שנייה: אהרן בלומלין.

201 התשובה מצויה גם בכתב-יד אוכספורד 805, דף 38.

202 התשובה היא משנת 1432. ההנמקה לכך מובאת להלן, עמ' 132.

היריעה אודותיה חסכנית בפרטיה, וזה לשונה:⁷

לאחר פטירת מהר"ר יעקל זצ"ל, שלחו הקהל לקרמש אל מהר"א זק"ל לקבוע דירתו וישיבתו לוינא. והשיב להם הרב תשובתו כתובתה) כלי שום שינוי, והיה בח"ה (=בחול המועד), ונתן טעם לדבר, משום דקביעות מנהיג ת"ח לעיר – צורכי הרבים הוא.

האמנם לפנינו רמז למשלוח כתב מינוי לרב? פרשת מינויו של אהרן בלומלין לרב בווינה מדווחת בלשון אנונימית וסתמית גם בתרומת הרשן:⁸

צבור המבקשים לשלוח אחר מנהיג, או אחר ש"צ (=שליח ציבור) לשוכרו על זמן לאחר מועד, וצריכין לכתוב בשביל זה בחול המועד – שרי למכתב לצורך בלא שינוי, או לא?

ברויאר ראה בדברים הוכחה למינוי רב קהילתי בשכר.⁹ אך נראה שמכאן דווקא הוכחה לסתור. השוואה בין התיאור הקונקרטי של המקרה בלקט יושר, המזכיר במפורש את מינויו של ר' אהרן, לבין הפרפרזה המכלילה בתרומת הדשן מורה, כי בנוסח שבתרומת הדשן נוספו המלים "או אחר ש"צ לשוכרו". לפנינו הרכבה אופיינית לחיבור זה של מקרה פרטי לשם קביעת הלכה כללית ועקרונית. המתניחסת לשני סוגים שונים של מינויים קהילתיים: מינוי למנהיג ושכירת שליח ציבור. המלה "לשוכרו" מתייחסת אפוא לשליח הציבור דווקא, לא לרב. מהו אם כן תוכנה המשווער של הזמנה זו? מן המצוטט לעיל עולה, כי ההזמנה היתה מטעם הקהל. מן המלים "לקבוע דירתו וישיבתו" אין ללמוד, כאילו הוזמן

7 ל"י, א, עמ' 105. D. Herzog, 'Die Träger des Namens "Meisterlein" in der Steiermark etc.', *MGWJ* 79 (1935), p. 33, n. 10. שאליו נשלח המינוי, וזה עם אהרן בלומלין. לדעתו, מדובר בשני אנשים שונים: א. אהרן בלומלין דיין, שלא התגורר כלל בווינה, אף שנהרג בה בגזירת 1421; ב. אהרן מקרימו, שהוזמן לשמש רבה של וינה ושכלל לא נהרג על קידוש השם. אולם אלו פקפוקים מפקפקים. ככתב ההזמנה להג"ל הוא נזכר בברכת המתים "זק"ל", הניתן למי שמת על קידוש השם. אמנם, אין הוכחה (כטענת הרצוג), שהזמנה זו נתממשה אי פעם, אך זהו הדבר המחקבל ביותר על הדעת בהתחשב בנסיבות מעצרו ומותו של ר' אהרן בווינה וזמן קצר אחר כך. ידיעה זו הובאה בידי ח"ה בן ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, תל-אביב 1969, עמ' 203, ויוחסה בטעות לאיסרליין. נ"י הכהן (אוצר הגדולים – אלוף יעקב, ב. אות תנו) מציין, ללא מראה מקום, שכתב הזמנה זה התפרסם לאחרונה בכתבי-עת גרמני. לא עלה בידי לגלות, אם יש ממש בדבריו.

8 תרומת, ר, סימן פה.

9 ברויאר, רבנות, עמ' 19.

ר' אהרן לעקור לווינה עם ישיבתו. "ישיבתו" היא מלה נרדפת ל"דירתו", היינו למגוריו בווינה. הרב מכונה בתואר "מנהיג", ולכאורה יש בכך כדי לציין רב קהילתי,¹⁰ אלא שמסתבר, שתואר זה הוא אנכרוניזם מקולמוסו של איסרליין, בן הדור הבא לרבני גרמניה.¹¹

ייתכן שניתן ללמוד משהו על תוכנה של ההזמנה מבדיקת הבעיות ההלכיות הנידונה במקור שלפנינו. הסיבה שבשלה התיר לעצמו ר' אהרן להשיב בכתב על הזמנה זו בחול המועד נעוצה בוודאי בדברי המשנה,¹² המתירה כתיבת "אגרות של רשות" בחול המועד. התלמוד הירושלמי¹³ ובעקבותיו הר"ף על אתר (ואחרים) פירשו "אגרות שאלת רשות", היינו התכתבות פרטית. לעומתם, פירש רב נחשון גאון, שהכוונה לאגרות "שכותב ריש גלותא ונותן לו רשות לילך וללמוד לישראל איסור והיתר ולהורות להן דברי תורה, ושמו בלשון ארמית פיתקא דדיינותא",¹⁴ וכדומה לכך פירשו רש"י והתוספות (על אתר): "צווי השלטון", היינו אגרות רשות ולא רשות.

נראה כי על דעה זו סמך אהרן בלומלין, ומכאן שההזמנה היתה אמנם לתפקיד של שררה ציבורית, כלומר לעמוד בראשות הישיבה בווינה, שנתייחמה לאחר מות ר' יעקל, ובמיוחד להנהיג את קהל בעלי הבתים. אלא שמינוי של ממש לא היה כאן. לרב אהרן הוצע אך "לקבוע דירתו וישיבתו לוינא" וממילא להיות למרא דאתרא. במלים אחרות: די היה בהתיישבותו של תלמיד חכם בעל שיעור קומה, כדי להופכו לרב הקהילה, זאת ללא התחייבויות כלשהן משני הצדדים. מטעם זה לא מצאנו באשכנז במאה ה-15 ולפניה כתב מינוי קהילתי לרבנות. הדעת נותנת, כי שתיקה זו אומרת דרשני.

"גזירת וינה" בשנת 1420/1 המיטה אסון כבד על אהרן בלומלין ועל משפחתו. הוא נאסר יחד עם עשרי היהודים בעשרה בסיון, ק"פ (23.V.1420), ומת בכלא מעינויים (לפני תשעה בניסן, קפ"א – 12.III.1421),¹⁵ והוא כבר אדם

10 ברויאר, מעמד, עמ' 48–50.

11 ברויאר, שם, הדגיש, כי התואר הוכנס לשימוש לראשונה בידי איסרליין.

12 מועד קטן ג. ג.

13 שם (פכ ע"א).

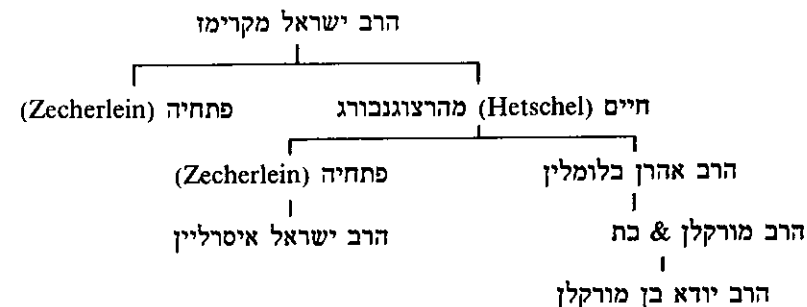
14 שבלי הלקט, מהדורת ש' באבער, וילנה תרמ"ז, עמ' ק, סימן רכה. ועיין עוד: ספר האורה לרש"י, מהדורת ש' באבער, א, למברג 1905, עמ' 86, הערה נו.

15 ל"י, ב, עמ' 37. באופן דומה מסופר גם בגזירת אושטריין. תרגום הדברים לעברית הוא כדלהלן: "...האחד נקרא רבי אהרן, אותו עינו יום ולילה כדי שישתמד. הוא קיבל את היסורים באהבה, עד שמת על קידוש השם. הוא נקבר בקבר ישראל". המקור הובא בידי: A. Goldmann, *Das Judenbuch der Scheffstraße in Wien*, Wien-Leipzig 1908, p. 127. ועיין עוד: ש' ברנפלד, ספר הדמעות, כ, ברלין תרפ"ד, עמ' קסח. תרגום חופשי לעברית

זקן.¹⁶ את ימי כליאתו מתאר מהר"ל במכתבו אל שני דיינים אוסטריים:¹⁷ "לבי בל עמי על צדיק הדור וצרת כסיפת אהו' הכבודים, אשר יומם ולילה [טריחנא] ומשתדלנא בפדינאם, הי"ו יוציאנו במהרה מאפילה לאורה עם שאר ישראל אמנ". לאחר הריגתו שב מהר"ל וכותב לנמענים ההם:¹⁸ "כתבתם שרבותינו שבארצכם טרודים, ומי אנכי בא עד הלום טריר בכפל כפלים ומלא צרה ויגון מחמת חסידי קדושי עליון דאבדין ולא משתכחין וטרדת יום הנורא". על בנו של ר' אהרן ידוע, כי נאנס לשמד בקטנותו, ולא חזר ליהדות אף לאחר שגדל.¹⁹ הדעת נותנת, כי אף מאורע זה קרה באותה גזירה. גיסתו של ר' אהרן (היא אמו של איסרליין) היתה אף היא בין המוצאים להורג בתשעה בניסן קפ"א.²⁰

משפחתו

אהרן בלומלין היה נכדו של ישראל מקרימו, בעל החיבור הגהות אשרי, ודודו של איסרליין מצד אביו: פתחיה, אביו של איסרליין, הוא אחיו של ר' אהרן. אילן היחס של משפחתו משורטט בטבלה הבאה:²¹

הובא אצל י' היילפרין, ספר הגבורה — אנתולוגיה היסטורית ספרותית, א. תל אביב חש"ח, עמ' 89 על פי תרגומו של יחיאל מוראפטשיק, גזירה ממדינת אוסטריין, לובלין שס"א.

16 מהר"ל כינהו: "קדוש רבינו הזקן" (שמ"ח, סימן קכב).

17 שמ"ח, סימן קצ.

18 שו"ת מהר"ל, סימן עא.

19 שמ"ח, סימן קסו. מתוך העניין שם נראה, שהיה קטן בזמן מיתת אביו.

20 ל"י, א, עמ' 115-116. בל"י, א, עמ' 7 מובא מנהגה לומר ברכת "שלא עשני בהמה".

21 מבוסס על המקורות הנזכרים כאן במקומות שונים וכן על שטרן, רגנשבורג, עמ' 163-169 (שם עולה, שלמשפחתו של איסרליין היה ענף ברגנשבורג. כן עולה גם מל"י, ב, עמ' 24); גרמניה יודאיקה, ג/1, עמ' 683, הערות 57, 64, 73, 90; שם, עמ' 552. והשווה אילן יוחסין זה עם המובא אצל קראוס (לעיל, הערה 1), עמ' 52.

אביו הוא כאמור מה"ר חיים (=חיטשל, היטשל).²² אמו מתה עליו בחייו (לפני 1407), וביום השנה שלה, שחל בלג בעומר, ביקר בווינה בישיבת גיסו, אברהם קלויזנר, אולי מפני ששם נקברה אמו.²³ אשתו נזכרת פעם אחת בעניין קולא דיני נידה שהנהיג לה.²⁴ גיסתו, שנהרגה בגזירת וינה, ובנו הקטן, שנאנס לשמד, כבר נזכרו לעיל. בניו הקטנים נזכרים בקשר להתר שהורה להם אביהם.²⁵ בתו מתה בתשעה באב שחל בשבת. היא העמידה לו נכדים.²⁶ אחד מהם הוא מה"ר יודא בן מורקלן, שהיה גם תלמידו, הביא קבלה בשמו והיו בידי הגהותיו לדיני איסור והתר.²⁷ אביו של זה, מה"ר מורקלן, היה חתנו של ר' אהרן, שנשא את בתו (הנזכרת?) לאשה.²⁸ לאהרן בלומלין היו קשרי משפחה קרובים או רחוקים עם כל החשובים שבחכמי אוסטריה בני אותו הדור. כאמור, הוא דודו של איסרליין,²⁹ שהיה מצידו קרובו של שלום נוישטט.³⁰ האחרון היה סבו של מיישטרליין.³¹ גיסו של ר' אהרן הוא, כאמור, אברהם קלויזנר,³² שהיה מחותן עם מאיר סג"ל.³³ מיותר לומר, שייתכן שהקשר המשפחתי הישיר בין כמה מרכנים אלו היה קרוב יותר. מציאות זו מעוררת את השאלה, האין לראות את המנהיגות הרבנית האוסטרית כולה כאוליגרכיה משפחתית סגורה, השומרת לעצמה את מוקדי הכוח בחברה היהודית אם על ידי "הורשת" התורה אם על ידי זיווגים שיש עמהם ייחוס אבות. שאלה זו בהקפה הרחב יותר תתברר בפרק הרביעי של חיבור זה.

22 הלכות ומנהגי מהר"ש, סימן תכא: שלום נוישטט שמע "ממה"ר אהרן בן מה"ר חטשל ו"ל" הלכה ששמע ממה"ר זעקיל, אבי מהר"ש.

23 ל"י, א, עמ' 97. ועיין עוד: לעיל, הערה 1.

24 שו"ת מהר"ל, סימן קמ.

25 ל"י, א, עמ' 110.

26 שם, ב, עמ' 87.

27 שם, א, עמ' 68; ב, עמ' 3; פו"כ, סימנים כח, קצד.

28 בשמ"ח, סימן קסו נזכר כיורשו של ר' אהרן, אך לא כבנו.

29 ל"י, א, עמ' 19 (=פו"כ, סימן פא), 16, 22, 30; שם, ב, עמ' 2 (=פו"כ, סימן קג), 24, ועוד.

30 פו"כ, סימן רטז. קראוס (לעיל, הערה 1), עמ' 51 קובע, כי יודיל, בנו של שלום נוישטט, היה דודו של ר' אהרן. קביעה זו מסופקת, וכל הידוע מהמקור הנזכר הוא, שהיתה בין יודיל לבין איסרליין קרבה של "שני בשלישי".

31 ש' שפיצר, מבוא להלכות ומנהגי מהר"ש, עמ' יח, הערה 27.

32 ל"י, א, עמ' 97.

33 שפיצר (לעיל, הערה 31), עמ' טו.

רבנותיו

רבו היחיד הידוע הוא שלום נוישטט.³⁴ בכמה מקורות נמנה ר' אהרן בין תלמידיו, כצד יעקל מאיגרא³⁵ ומשה נוימארק.³⁶ את לימודיו אצל רבו עשה כהיותו בגיל מתקדם יחסית ולאחר שכבר נישא, והוא נחשב כתלמיד חבר שלו.³⁷ ואמנם, ר' אהרן לא היסס לחלוק על רבו.³⁸ במקרה אחר הוא נמנע יחד עם משה נוימארק מלשמוע לו, "כי לא ידעו טעמא בדבר".³⁹ הוא הורה הלכה להתר בפניו עם "שאר לומדים",⁴⁰ ושני התרים שלו נדחו על ידי ר' שלום.⁴¹ לפיכך יש מקום לשער, כי שלום לא היה רבו היחיד, אולי אף לא המובהק שבהם.⁴² אין סימוכין לסברה, כי מאיר סג"ל היה מורו. רק פעם אחת נזכרים השניים זה בצד זה בקשר למנהגים שונים שבהם החזיקו.⁴³ העובדה שאחרון חכמי אוסטריה בדור שלפני גזירת וינה לא נמנה עם תלמידיו של החשוב שברבני אשכנז במחצית השנייה של המאה ה-14 יכולה אולי ללמד, שמאיר הלוי לא זכה להשפעה ניכרת באוסטריה, כפי שזכה לה בגרמניה. מקורות יניקתו של ר' אהרן לוטים אפוא בערפל העוטה את תורת אוסטריה בכללה במחצית השנייה של המאה ה-14.

בני דורו ותלמידיו

ר' אהרן עמד, כמובן, במגע קרוב עם יעקל מאיגר, ששימש עמו רב בקרימוז קורם שעבר לווינה.⁴⁴ שניהם יחד עם משה חנוכה התירו נדר שנדר איסרליין לנסוע לרגנשבורג, להשתטח על קברי אבותיו.⁴⁵ שני הראשונים אף סמכו את דוד שפרינץ, לימים רבה של נירנברג.⁴⁶ מהרי"ל ומהרז"ך פונים אל השניים

34 הלכות ומנהגי מהר"ש, סימן תסט; פו"כ, סימן קנג; ל"י, א, עמ' 129; שם, ב, עמ' 61 (שואל אותו). ייתכן שר' אהרן למד גם אצל אביו של שלום נוישטט, ר' זעקל (לעיל, הערה 22).

35 פו"כ, סימן קנג.

36 שם, סימן לח, עמ' לט.

37 תרוה"ד, סימן רמה.

38 ל"י, א, עמ' 129.

39 לעיל, הערה 36.

40 הלכות ופסקי מהר"ש, סימן קצד; מנהגי מהרי"ל, הלכות חול המועד.

41 שו"ת מהרי"ל, סימנים קנו, קסד.

42 והשווה: לעיל, הערה 22.

43 ל"י, א, עמ' 19.

44 עיין אודותיו: קראוס (לעיל, הערה 1), עמ' 49–50.

45 ל"י, ב, עמ' 24.

46 פו"כ, סימן קלט.

בשאלה.⁴⁷ במקרה אחר חלקו זה על דעת זה.⁴⁸

החשוב שבתלמידיו של ר' אהרן הוא אחיינו, איסרליין, המביא קבלות רבות בשמו, בעיקר מנהגים.⁴⁹ הואיל ואיסרליין נולד במפנה המאה ה-14 ומת כארבעים שנה אחרי דודו, הרי שמשך הזמן שבו למד בישיבתו של ר' אהרן⁵⁰ היה קצר באופן יחסי, ואיסרליין היה אז צעיר לימים.⁵¹ אף על פי כן מידת השפעתו של ר' אהרן עליו היתה מרובה, הגם שלא תמיד הסכים עמו.⁵² קשה להחליט, אם סמכותו של ר' אהרן בעיני איסרליין היתה סמכות של מורה, או שנבעה גם מקרבת המשפחה שהיתה ביניהם.

כאמור, דוד שפרינץ נסמך על ידו. גם אייזיק טירנא ראה עצמו תלמידו.⁵³ מיישטרליין דן לפניו, ור' אהרן השיב לו.⁵⁴ מכך שמהרי"ל פונה אל ר' אהרן, שלום מנוישטט ויעקל במליצה "צעיר תלמידכם"⁵⁵ אין ללמוד, שגם מהרי"ל היה תלמידו של ר' אהרן. מהרי"ל מספר על מקרה, שבו נכח ושבו "דן הקדוש

47 שו"ת מהרי"ל, סימן צו; שם, סימן קכח. תשובה נוספת מר' אהרן למהרז"ך מצוינת להלן, הערה 58.

48 ל"י, א, עמ' 64.

49 ל"י, א, עמ' 7, 16, 28, 30, 49, 109; שם, ב, עמ' 2 (=פו"כ קג), 21, 23, 31, 37, 84, 87. ועיין עוד: A. Berliner, 'Rabbi Israel Isserlein — Ein Lebens- und Zeitbild', *MGWJ* 18 (1869), p. 134.

50 ל"י, א, עמ' 16.

51 ל"י, א, עמ' 22; "דע, כי בימי חורפי דנתי לפני מ"ו הקדוש דודי מוהר"ר אהרן ז"ל".

52 ל"י, א, עמ' 64, 157.

53 בהקדמתו לספר המנהגים שלו (מהדורת ש' שפיצר), עמ' א; וכן הביא ממנו שם, עמ' קי, הגהה קנו.

54 שו"ת מהרי"ל, סימנים קמח–קמט. שני רבנים נושאים את השם מיישטרליין: הראשון נזכר בחיבור "גזירת אושטריין" (אצל גולדמן, לעיל, הערה 15) כמי שנהרג בווינה על קידוש השם בשנת 1421. השני הוא רבה של וינר נוישטט וכן דורו של איסרליין, מחשובי רבני אוסטריה באמצע המאה ה-15. קראוס (לעיל, הערה 1), עמ' 51 החזיק ברעה, שתלמידו של ר' אהרן הוא מיישטרליין הראשון, ואילו שולזינגר (אצל קראוס, שם, הערה 245) סבור היה, שהוא מיישטרליין השני, והדין עמו: בשו"ת מהרי"ל הנ"ל מזכיר מיישטרליין את ר' אהרן בין המתים, משמע שהדברים נכתבים אחרי 1421 ולאחר גזירת וינה. לדעת שניהם, השני הוא בנו של הראשון, והוא נשא את שם אביו, מפני שנולד לאחר הריגתו. קביעה זו נדחתה בצדק על ידי הרצוג (לעיל, הערה 7), עמ' 37. לטענותיו שם יש להוסיף עוד הוכחה: בכתב-יד אוכספורד 805, דף 10א חתום מיישטרליין השני על גט הולכה מווינר נוישטט בשנת 1441 בשמו המלא: "חיים בן הקדוש" ר' יצחק". אביו מת אמנם על קידוש השם, אך בנו לא נשא את שמו, לפחות לא את שמו העברי, כטענתם של קראוס ושולזינגר.

55 שו"ת מהרי"ל, סימן צו.

הי"ד [לפני מורי ז"ל (= שלום נוישטט)... וכמדומה שלא קיבל מ"ו דבריו".⁵⁶
מכאן משמע, שמהרי"ל לא החשיבו למורו.⁵⁷

תורתו שבכתב ופעילותו הציבורית והרוחנית

רק שתי תשובות ידועות שדרו מאהרן בלומלין. הראשונה נשלחה למהרז"ך, והיא דנה במעמדו של מומר ביחס לחליצה.⁵⁸ העתקה של תשובה זו היתה בידי איסרליין.⁵⁹ התשובה השנייה עוסקת בקידושי לצון שנעשו במיינץ בסוף שנת 1414.⁶⁰ עם זאת קיימות עדויות על חיבורים אחרים שלו, הכוללים הגהות בהלכות נידה ובדיני איסור והתר שהיו בידי נכדו, יהודה בן מורקלן.⁶¹ כמו כן יש רמזים ל"דרשות" כתובות שלו,⁶² וייתכן כי הכוונה לרישום דרשות שדרש ברכים. ואמנם, במסגרת תפקידו כרב דרש "בפני קהל ועדה", והורה הלכה ברכים.⁶³ הוא גם החזיק בישיבה משלו, וקיים בה בית כנסת לתלמידיו בנפרד

56 שו"ת מהרי"ל, סימן קסד. והשווה: שמ"ח, סימן קמח.

57 כן מוכח גם ממנהגי מהרי"ל, הלכות סעודה (המקרה אירע באוסטריה). L. Moses, *Jüdisches Archiv* 1 Heft 2 (1927), p. 11. שמהרי"ל היה חברו ללימודים של ר' אהרן. פעם אחת שהה מהרי"ל גם בכיתו: "כך שמעתי מפי קדוש רבינו הזקן ז"ל, וכן ראיתי נוהג הלכה למעשה בכיתו" (שמ"ח, סימן קכב). קראוס (לעיל, הערה 1), עמ' 191, הערה 243 כותב, בהסתמך על שו"ת מהרי"ל, סימן קיא, שמהרי"ל היה תלמידו של ר' אהרן בישיבתו שבוינה. אך כבר צוין לעיל, כי ר' אהרן לא הגיע לוינה לפני 1418, ואילו מהרי"ל למד באוסטריה בשנות התשעים של המאה ה-14. מהר"א הנוצר בתשובת מהרי"ל זו הוא ללא ספק אברהם קלויזנר. חסרי כסיס הם גם דבריו של קראוס (שם, עמ' 51), שבין ר' אהרן לבין מהרי"ל שררה ידידות קרובה ושהראשון נסע לבקר את האחרון במיינץ ובוורמס.

58 התשובה פורסמה בידי שפיצר (לעיל, הערה 1) על פי כתב-יד אוספורד 820, דף 29א. בהקדמתו לחשובה זו כותב ר' בוקסבוים (שם, עמ' ו), שהיא מתפרסמת בזאת לראשונה. ולא כן הוא: היא נתפרסמה כשש שנים קודם לכן בידי י"ש לנגה, ר' מאיר מפדואה כעורך "סדר גיטין וחליצה של מהר"י מיינץ", קובץ מחקרים מוקדש לזכרו של הרב ד' דיסניי, ירושלים תשכ"ט, עמ' סו-סז (על פי כתב-יד אחר). לנגה (שם, הערה 120) ייחס את התשובה בטעות לאביגדור קרא.

59 תרזה"ד, סימן רכג.

60 שו"ת מהרי"ל, סימן צו. ניתוחה ותיאורכה מובאים להלן, עמ' 115-118, 229-230.

61 פר"כ, סימן קלב; ל"י, ב, עמ' 3, 21. בהלכות נידה שלו כתב הגהה על פי ספר "אור זרוע גדול", שהיה כנראה בידו. תפוצתו של חיבור זה היתה מועטה, בניגוד לקיצור אור זרוע של חיים בן יצחק מווינה, שהיה נפוץ בהרבה. עיין: א"א אורבך, בעלי התוספות⁴, ירושלים 1980, עמ' 443.

62 ל"י, א, עמ' 142 ואולי גם שם, עמ' 10.

63 ל"י, א, עמ' 62. על הרב כדרשן בקהילה עיין עוד: ש' הקשר, 'מנהגי דיין ומורה', איש על העדה, ירושלים תשל"ג, עמ' 174-178.

מזה של הקהל.⁶⁴ הדעת נותנת, ששימש גם חזן, שכן נאמר עליו, שהיה "יודע להתפלל ולנגן".⁶⁵

על מעמדו הכלכלי אין מידע ודאי, אך מתקבל הרושם שהיה אדם אמיד. משפחתו, מכל מקום, היתה בין המשפחות היהודיות העשירות ביותר באוסטריה.⁶⁶

בהערכת מעמדו הרוחני יש להבדיל בין המקום שהוא תפס בדורו לבין השפעתו על הדור הבא. האפשרות להעריך את מעמדו בדורו היא מוגבלת, מפני שרוב המקורות אודותיו הם מדברי תלמידיו ואינם בני זמנו. עם זאת אין ספק, שר' אהרן נחשב בדורו לאחד מגדולי אוסטריה, בצד שלום נוישטט, מאיר הלוי, אברהם קלויזנר ועקיל מאיגר.⁶⁷ אלא שמידת השפעתו על הדור הבא היתה מצומצמת למדי. את מירב הידיעות אודותיו הביא איסרליין, תלמידו ואחיינו, בחיבוריו השונים, ואלמלא הוא לא היה נותר מאהרן בלומלין אלא שמו בלבד. איסרליין מכיבא בחיבוריו עשרות הלכות ומנהגים ממנו, וסמכותו היתה שקולה בעיניו לזו של שלום נוישטט. לעומתו, לא היסס מהרי"ל להסתייג מהלכה שהוכחא בשמו, מפני שנגדה את המנהג המקובל. בלשונו של מהרי"ל יש נימה מתריסה:⁶⁸

64 ל"י, א, עמ' 16, 19. והשווה: הלכות ומנהגי מהר"ש, סימן תלב.

65 ל"י, א, עמ' 68. תופעה זו של רבנים המשמשים חזנים נפוצה למדי באשכנז עוד בדורות קודמים. יש להניח, שנטייה זו נבעה מרצונם של הרבנים לזכות בשכר חזנות, שהיה מקובל עוד במאות הקודמות, שעה שהרבנות עדיין לא הביאה לו לרב הכנסות קבועות ומספיקות. רק עם הפיכת הרבנות למשרה כפני עצמה ירדה יוקרתה של החזנות. על התופעה עיין: פרנק, קהילות אשכנז, עמ' 25-26; ברואר, רבנות, עמ' 15-16; הג"ל, (ביקורת ספרים), קרית ספר נד (תשל"ט), עמ' 582; מ"ש גשורי, ר' יעקב מולין (מהרי"ל) ותקופתו בנגינה הדתית, סיני יג (תשי"ג-תשי"ד), עמ' שיו-שמט. עוד על תקופתו: ל"י, א, עמ' 20-21; ש' אסף, 'תשובות ואגרות מר' משה קפשאל', סיני ה (תרצ"ט-ת"ש), עמ' קנב-קנג. על עושרה של משפחתו ראה: גרמניה יודאיקה, ג/1, עמ' 680. אמידותו יכולה להסביר, 66 ורק האמידים נכלאו בציפייה שימירו את דתם (גולדמן [לעיל, הערה 15], עמ' 125). פעם התארח ר' אהרן בסעודת מצווה בלג בעומר בישיבתו של אברהם קלויזנר בווינה, ותרם זהוב לתמיכה בבחורי הישיבה חסרי האמצעים, שלא יכלו לממן את חלקם בסעודה (ל"י, א, עמ' 97). לאחר מותו נותר בעזבונו סכום מסוים, שעליו התעורר ספק, אם ניתן לו לתמיכה בישיבתו, או שהיה פיקדון בידו. הסכום — שלושים גולדן — הוא בעל ערך ניכר (שמ"ח, סימן קסו).

67 שו"ת מהר"י מיינץ, סימן טו; ל"י, א, עמ' 15, 64; תרזה"ד, סימנים עג, רכג, רמה; שו"ת מהרי"ל, סימן צו; הקדמת אייזיק טירנא לספר המנהגים שלו.

68 שמ"ח, סימן לב, עמ' מב-מג. והשווה: שו"ת מהרי"ל, סימן קמ: "זו פליאה בעיניי; מנהגי מהרי"ל, הלכות סוכה: "ופליאה נשגבה בעיני מהר"ל".

והימא על הקדוש מאד מה"ר אהרן, אם עשה כן כמו שכתבת, [דנהי] (דנהגי) דנהגו להו אמוראים לעשות חידושים להורות הלכה למעשה... אנן יתמי דיתמי מוזהרין אנו באל תטוש תורת אמן.

ואמנם, לעמדותיו ההלכיות של ר' אהרן אין כמעט הד במקורות המאוחרים, זאת אף במקרים שבהם עלה לדיון אותו עניין עצמו. דוגמה לכך יכול לשמש ויכוח כדיני עירוב במבואות של עיר מוקפת חומה, ש"קורה ולחיים" שלהם נפלו בשבת. ר' אהרן ביקש להתיר, בניגוד לדעת שלום נוישטט שאסר.⁶⁹ שאלה זו חזרה ונידונה בדור הבא: מהרי"ל אסר, כדעת מורו שלום נוישטט, ואילו איסרליין (כמו גם יעקב וייל) התיר, כדעת מורו ר' אהרן. דעותיהם של בני הדור השני הובאו בחיבורי תלמידיהם, בני הדור השלישי.⁷⁰ אלא שבחיבורים אלה כבר לא נזכרו בני הדור הראשון, ועמדות תלמידיהם (מהרי"ל ואיסרליין) מובאות כאסמכתא יחידה. דוגמה זו מלמדת גם, כי מיעוט השפעתו של ר' אהרן על הדורות שלאחריו אינה מייחדת אותו בלבד, אלא קשורה ראשית כל במעמדו של בני דורו בעיני ממשיכיהם. הסתר הפנים המכסה על רבני אוסטריה במפנה המאה ה-14 נבע גם מהיזקרה המרובה שלה זכו כמה מחכמי אשכנז בדור הבא, יוקרה שהאפילה על קודמיהם.

תופעה זו של דחיקת תורת חכמי אוסטריה מפני תורת תלמידיהם אינה יכולה להיות מוסכרת ברמתה האיכותית ובהקפה המצומצם של היצירה הספרותית שהותירו אחריהם חכמי וינה וסניפיה. אמנם, יצירתו הספרותית הידועה של ר' אהרן היא דלה, אולם יש להביא תמיד בחשבון, ששרידים דלים עשויים להיות תוצאה, לא סיבה, של מיעוט השפעה על הדורות הבאים. לפיכך נראה, שיש לקשור זאת בנסיבות ההיסטוריות הכלליות של הפעילות האינטלקטואלית באוסטריה ברבע השני של המאה ה-15. עם מותו של ר' אהרן ועם גזירת וינה בשנת 1420/1 נסתלק אחרון הנציגים של דור חכמי וינה שנזכרו לעיל. מכאן ואילך פחתה חשיבותה של אוסטריה כמרכז רוחני ליהדות אשכנז כולה, ואף איסרליין לא החזירה למעמדה הקודם. נראה, כי בשנות העשרים של המאה ה-15 נדרדרה אוסטריה לשפל בולט. על הימים שלאחר מות ר' אהרן מוסר מהרי"ל תיאור חשוב:⁷¹ "רבו הנדיבים להרבות תורה באושרין, ולא נשאר כי אם

69 שו"ת מהרי"ל, סימן קנו: ל"י, א. עמ' 67.

70 שו"ת מהרי"ב, סימן קי: ספר האגור, סימן תקלו.

71 שם"ח, סימן קסו. ובמבואו של אייזיק טירנא לספר המנהגים שלו (מהדורת ש' שפיצר, עמ' 15): "אבדו ואפסו אנשי אמונה ותורה ומעשים טובים שבאוסטריין. עד שראיתי ישוב או קהילה שלא נמצא בהן ב' או ג' אנשים, היודעים אמת מנהג עירו על בוריו, קל וחומר של עיר אחרת".

הישיש מה"ר מורכל". אם נקבל תיאור זה כפשוטו, הרי שיש להסיק ממנו, כי לא רק שתורתה של אוסטריה נותרה ללא אכסניות ואכסנאים, אלא גם שמציאות זו לא נבעה ממשבר פוליטי או כלכלי כלשהו. אם אמנם "רבו הנדיבים להרבות תורה", הרי שבכל הנוגע לאווירה התרבותית ולאמצעים הכלכליים לא חל שינוי כימים שלאחר גזירת וינה, ואת המחסור הפתאומי במורי הוראה אין לתלות בפרעות 1421, מה גם שאלו פגעו רק בחלק מיהודי אוסטריה. ירידתה של אוסטריה לאחר מות ר' אהרן כרוכה אפוא בשתי תופעות: האחת כללית והשנייה ייחודית לה.

מרכזי לימוד נוטים למשוך אליהם אף ממרחקים את בעלי הכשרונות הבולטים. חלק מהבאים, על פי רוב המצוינים שבהם, נקלטים במקום, והם עצמם עתידים לרכז סביבם את דור התלמידים הבא. חוקיות זו מופרעת או מופרית בהתאם לנסיבות פוליטיות, כלכליות וחברתיות חיצוניות. היא באה לידי ביטוי מובהק באוניברסיטאות של ימי הביניים, שהשכילו לשמור על יוקרתן כמרכזי לימוד מובהקים לאורך השנים. ביהדות אשכנז לא צמח, לעומת זאת, בתקופה הנידונה אף מרכז אחד של ממש (מלבד אוסטריה במחצית השנייה של המאה ה-14), שהחזיק מעמד יותר מדור אחד. מרכזי הלימוד במאה ה-15 קמו ונפלו עם מייסדם. מרכזיותה של מיינץ בראשית המאה ה-15 נשענה על אישיותו ועל מעמדו היוקרתי של מהרי"ל, ועם מעברו לוורמס ופטירתו בה ניטלו ממנה באחת חשיבותה וייחודה. דברים אלה נכונים גם ביחס למקומות אחרים, כמו נירנברג, ארפורט, רגנשבורג ועוד. מציאות זו נבעה בראש ובראשונה ממדיניות הערים הגרמניות, אשר הגבילו את מספרם של היהודים בכל מקום ומקום לפי צורכיהן הכלכליים. כתנאים שכאלה לא יכלו להתפתח מרכזים דמוגרפיים גדולים, והקהילות נותרו קטנות ומפוזרות. גם אופייה של הרבנות האשכנזית "המקצועית" ושאפותיהם של הרבנים למצוא לעצמם קהילה "פנויה" גרמו לפיזורם של תלמידי החכמים בקהילות השונות, לא לריכוזם. בכך הצטמצם הסיכוי, שבמקום אחד ידורו בעת ובעונה אחת כמה חכמים בעלי שיעור קומה. המרכז באוסטריה היה יוצא דופן בכך שתהליך היווצרותו לא היה תלוי באישיות בודדת, אלא בנסיבות הפוליטיות והדמוגרפיות ששררו לאחר המגפה השחורה. תורבנן של רבות מהקהילות בגרמניה יצר חלל ריק, שרק אוסטריה, שהפגיעות בה היו קלות יותר, יכלה למלא. אך גם כאן פעלה הנטייה הצנטריפוגלית: המאגר האנושי שהביא לשגשוגו של המרכז באוסטריה במחצית השנייה של המאה ה-14 לא היה אך ורק מקומי, אלא נשען גם על הגירת חכמים ותלמידים מגרמניה (מאיר הלוי, מהרי"ל, יעקיל מאיגר, ואף משפחת איסרליין היגרה, לפחות בחלקה, מרגנשבורג), מהונגריה (אייזיק טירנא) ואף מבוולגריה

זה שתמצא במקצת המקומות, שהנדה יושבת שבעת ימים נקיים כנדה, אף ע"פ שלא ראתה דם אלא יום אחד, ואחר השבעה תשב שבעת ימים נקיים – אין זה מנהג אלא טעות הוא ממי שהורה להם כך, ואין ראוי לפנות לדבר זה כלל. אלא אם ראתה יום אחד סופרת אחריו ז' וטובלת בליל ח', שהוא ליל שני שלאחר נדה, ומותרת לבעלה.

בשני מקורות מיוחסת לר' אהרן עמדה המתנגדת למנהג אוסטריה ומסכימה עם דברי הרמב"ם.⁷⁷ התרו לא התקבל. מהרי"ל קבע. שיש להמתין חמישה ימים קודם הליבון וכפי מנהג אשכנז.⁷⁸ בהתייחסו לדעת ר' אהרן כותב מהרי"ל: "זו פליאה בעיני, כי לא ראיתי רבותינו נוהגין כן". התרו של ר' אהרן נדחה גם על ידי איסרליין.⁷⁹ לאור הרגישות הרבה לדיני נידה יש אולי בעמדתו של ר' אהרן ביטוי לנכונות עקרונית להקל אף נגד מנהג המקום, כאשר נובע הדבר משיקול הלכתי ענייני.⁸⁰ ראוי עם זאת להדגיש, כי אין מדובר כאן בנקיטת עמדה הלכית שיש בה חידוש או מקוריות.

כמעט כל הידוע אודותיו מתייחס לדמותו כאיש הלכה. מרמזים שונים ניתן להסיק, כי ר' אהרן היה גם בעל כשרון מוסיקלי, שאותו ביטא, כמקובל, בתחומיה של הליטורגיה הדתית.⁸¹ ייתכן שנטיותיו המוסיקליות הן המסבירות את הכמות המרובה באופן יחסי של מנהגי תפילה דווקא שהובאו בשמו. היתה לו יד גם בפרשנות ובדרשנות מקראית. איסרליין מזכירו ארבע פעמים בביאורו על התורה,⁸² ומביא ממנו דרש יפה, מדוע נקבר משה בחוץ לארץ.⁸³ כבר צויין לעיל, כי דרש ברבים שני התרים הלכיים,⁸⁴ כמקובל בקרב רבני הדור, ואיסרליין אף רומז לדרשה ששמע ממנו, אך טיבה של זו אינו ברור.⁸⁵

77 שו"ת מהרי"ל, סימן קמ; תרוה"ד, סימן רמה.

78 או שיש (או שבעה) ימים, כמנהג אוסטריה (שו"ת מהרי"ל, סימן קמ; ש"ח, סימן צג, עמ' צד).

79 תרוה"ד, סימן רמה; ל"י, א, עמ' 21–22.

80 החר אחר שלו הנוגד את המנהג המקובל צוין לעיל, הערה 68. התרים נוספים: ל"י, א, עמ' 97, 105; ש"ס, ב, עמ' 23; שו"ת מהרי"ל, סימן קנו (=תרוה"ד, סימן עג; ל"י, א, עמ' 66–67, קסד).

81 לעיל, הערה 65.

82 דפוס ונציה רע"ט, פרשיות שלח, דברים, כי תצא (פעמיים). מ' גידמן, התורה והחיים בימי הביניים, ג, ורשה תרנ"ט, עמ' 53 משער, שאיסרליין רשם מה ששמע ממנו בעל פה בשיעורים.

83 ל"י, א, עמ' 112–113.

84 דרשה נוספת משמו הביא ח"ר איקא בפני מהרי"ל (מנהגי מהרי"ל, הלכות סוכות; לעיל, הערה 62).

85 ל"י, א, עמ' 142.

(דוסא מווידין). תלמידים אלו ואחרים הגיעו לאוסטריה למטרות לימוד, ועם סיום לימודיהם חזרו לקהילות האם שלהם בארצות מוצאם. חלקם השתלבו בפריחתן המחודשת של הקהילות העתיקות בגרמניה במחצית הראשונה של המאה ה-15. מקרהו של מהרי"ל יכול להצביע על היותו כרוך אחר תורתה של אוסטריה וחכמיה גם לאחר שובו לגרמניה, אלא שהמרכז האוסטרי איבד בהדרגה את בלעדיותו. על רקע זה ניתן להבין גם את טשטוש זכרו של אהרן כלומלין. לא פלא הוא אפוא, שרוב ידיעותינו עליו נשתמרו דווקא בחיבוריו של תלמידו וכן ארצו, איסרליין.

דמותו הרוחנית

מתוך כמה עשרות ענייני ההלכה המובאים בשמו עוסקים רובם בענייני מנהג, ומתוכם תופסים מנהגי תפילה את המקום העיקרי. מעניין לציין, כי בתוך כל אלו אין אף מקרה אחד הנוגע לדיני ממון. עובדה זו עשויה לרמוז על תחומי העניין של התקופה יותר מאשר על אופקיו האינטלקטואליים של ר' אהרן דווקא. בכמה מפסקיו ניכרת נטייה לקולא, לעיתים גם נגד דעת בני דורו. מקרה בולט הוא התרו להביא חמין בשבת על ידי נוצרי ליהודים הכלואים בבית הסוהר, בניגוד לדעת ר' יעקל שאסר.⁷² כמו כן קבע בעקבות מורו, שלום נוישטט, כי יש "היתר גמור בדליקה שנפלה בשבת אפילו בבית גוי לילך הישראלי לשם ולכבות".⁷³ במקרה זה פירסם את ההתר "לפני קהל ועדה". כך נהג גם בהתרו להדביק חלונות בדבק חמץ בתוך שלושים יום קודם הפסח, בניגוד למנהג המקובל: "ודרש כן ברבים".⁷⁴

קולא נוספת בעלת עניין נוגעת לדיני נידה, קולא שבה יצא נגד מנהג אוסטריה. לפי מנהג זה ממתנה אשה הרואה דם שיש (או אף שכעה) ימים, קודם שתתחיל בספירת שבעה ימים "נקיים".⁷⁵ את המנהג הזה ביקר כבר הרמב"ם בתקיפות:⁷⁶

72 ל"י, א, עמ' 64.

73 ל"י, א, עמ' 62. בשנת 1406 פרצה שריפה בבית הכנסת בווינה, והתפשטה גם לבתים פרטיים. כתוצאה מן השריפה נבזזו בתי היהודים (גרמניה יודאיקה, 2/ג, וינה). על הרקע ההיסטורי המשוער עיין עוד: קראוס (לעיל, הערה 1), עמ' 4; פולק (לעיל, הערה 3), עמ' 50–51. והשווה: להלן, עמ' 171, הערה 29; ש' שפיצר (מהדיר), 'דינים ודרשות לרבינו יעקב ווייל', מוריה י א–ב (תשמ"א), עמ' ה, סעיף ב.

74 פו"כ, סימן קמט, קפו.

75 דרשות חיים אור זרוע, עמ' 89 (ועיין בהערות י' סץ, ש"ח, עמ' צו, הערה 4). על מנהג זה יוחסם של חכמי ההלכה אליו ראה גם: י' דינרי, 'המנהג וההלכה בתשובות חכמי אשכנז במאה ה'ט"ו', ספר זכרון לב' דה-פריס, ירושלים תשכ"ט, עמ' 193–194.

76 משנה תורה, הלכות איסורי ביאה, פרק יא, הלכה יד.